

رساله ای کوتاه و گزیده بعربی بنام «مختصر فی ذکر الحکماء الیونانیین و الملئین» درباره برخی از دانشمندان یونانی و ایرانی در کتابخانه اسکوریال (مادرید) هست که بسبب سودمندی فراوان بچاپ میرسد. این کتاب پس از نزهة الارواح شهرزوری و العقد الفرید پرداخته شده و درباره مؤلف آن همین اندازه میدانیم که پس از خواجه طوسی میزیسته و پس از مرگ او در ۶۷۲ این مختصر را نوشته است. چون مؤلف باید از نزهة الارواح شهرزوری یا العقد الفرید بهره گرفته باشد و ایندو هم از تتمه بیهقی و مختار الحکم و صوان الحکمه و کتابهای دیگر گرفته شده از این روی فهرستی از کتابهای مربوط بتاریخ حکما و سخنان فیلسوفان بفارسی و عربی در اینجا میآوریم تا هم منابع این رساله بدست بیاید و هم کتابهای دیگری که پس از آن تألیف شده شناخته شود و برای کسی که بخواهد کتابی در تاریخ فیلسوفان بنویسد فهرستی از منابع در دست رس باشد:

***

آداب الفلاسفه و نوادرهم: از ابو یعقوب اسحق بن حنین ترجمان در گذشته ع ۲/۲۹۸ (خرزجی ۱: ۲۰۱).

الآداب والامثال علی مذاهب الفرس والروم والعرب: از ابوالحسن علی بن سهل بن ربن طبری

(در گذشته ۲۴۷) [1].

الآراء والدیانات: از شیخ ابی محمد حسن موسی نوبختی (سده ۳) که نجاشی آن را نزد شیخ مفید درس خوانده است (رجال ص ۴۶) مسعودی در مروج الذهب (۷: ۱۵۷) و التنبیه والاشراف (ص ۳۹۶) و ابن جوزی در تلبیس ابلیس در چندین جا و ابن طاوس در فرج المهموم (ص ۱۲۱) و ابن تیمیه در الرد علی المنطقیین (۳۳۷) و منهاج السنة (۱: ۱۶ و ۲۰۳ و ۳: ۷۲) و ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغه (۱: ۱۷ و ۱۶۹ و ۱۷۰ چاپ ایران) و سیوطی در جهدالقریحه (ص ۳۲۵) و ابن نباته در سرح العیون فی شرح رساله ابن زیدون (ص ۱۹۸) بندهایی از آن آورده اند [2].

الآراء الطبیعیه: از فلوطرخس فیلسوف آکادمیایی (۴۶ پیش از مسیح - ۱۲۰ م) در پنج مقاله که قسطا بن لوقای بعلبکی آن را بعربی در آورد. خزرجی (۱: ۴۳) بندی از آن آورده و قفطی

(ص ۱۷۰) و ابن ندیم (ص ۳۵۵) از آن یاد کرده اند بدوی آن را در مصر بسال ۱۹۵۴ بچاپ رسانده است او می نویسد (ص ۲۴ - ۴۱ دیباچه) که مقدسی در البدء و التاريخ (۱: ۱۳۵) و جابر حیان در کتاب الحاصل و محمد زکریای رازی در مقالة فیما بعد الطبیعة و شهرستانی در ملل و نحل و نوبختی در آراء و دیانات از این کتاب فلوطرخس گرفته اند.

احاسن کلم النبى و الصحابة و التابعین و ملوک الجاهلیة و ملوک الاسلام و الوزرا و الکتاب و البلغاء و الحکماء و العلماء: از امام رازی و گزیده ایست از اعجاز الایجاز ثعالبی و در هشت باب.

لیدن شماره ۴۵۳ و دارالکتب مصری (ط ۲ ج ۳: ۴)، برخی از آن را وان و لوتن در لیدن بسال ۱۸۴۴ چاپ کرده است [3].

احوال حکما: سرگذشت و سخنان فیلسوفان است از ادیس تا ابن سبعین و ابو نصر محمد بن محمد الترك. (استوری ۱: ۱۱۱).

اخبار الاطباء (المتطبیین) و اخبار المنجمین: از ابن الدایه ابو الحسن الحاسب یوسف بن ابراهیم زنده در ۳۴۰ (خزرجی ۱: ۷۷ تا ۸۰ و ۱۲۹ و ۱۳۱ و ۱۳۵ و ۱۶۰ و ۱۶۱ و ۱۶۳ تا ۱۶۸ و ۱۸۶ - نیز قفطی) این کتاب در فهرست برلین (۹: ۴۶۴) از مآخذ بغیة الوعاة بشمار آمده است.

اخبار الفلاسفة و قصصهم و آرائهم: از فروریوس صوری، خزرجی (۱: ۳۸ - ۴۲) بندهائی از آن آورده و ابن ندیم (ص ۳۵۵) از آن یاد کرده و می نویسد که مقاله چهارم آن را بسریانی یافته ام (نیز قفطی ص ۱۷۰).

اخلاق محتشمی: از خواجه طوسی چاپ ۱۳۳۹ دانشگاه تهران بکوشش نگارنده.

ادب الطیب: از اسحاق بن علی رهاوی (سده ۳) که خزرجی (۱: ۱۳۰ و ۱۴۲ و ۱۴۹ و ۱۵۷ و ۱۶۵ و ۱۷۰ و ۱۷۱ و ۱۷۵) بنام وقفطی (ص ۱۳۰ چاپ اروپا) بعنوان «قال بعض الرواة» از آن یاد کرده اند.

اعجاز الایجاز: در ده باب از ابی منصور عبدالملک ثعالبی نیشابوری (فهرست دار الکتب چاپ ۲ ج ۳ ص ۱۶).

اقوال بعض الحکما من الذخائر: از ابن درید (فاتح ش ۳۲۲۲ - فهرس مخطوطات المصورة ش ۳۰).

البدء والتاریخ: تألیف ۳۵۵ از مطهر بن طاهر مقدسی منسوب به ابی زید احمد بن سهل بلخی. چاپ کلمان هوار CL. Huart با ترجمه فرانسه در پاریس بسال ۱۸۹۹ - ۱۹۱۹.

بستان الاطباء وروضة لالباء: از ابن مطران ابونصر موفق الدین اسعد بن ابوالفتح الیاس بن جرجیس بن مطران دمشقی (م ۵۸۷).

خزرجی ۱: ۵ و ۶ و ۷ و ۷۷ و ۲۶۱ - ۲۷۹

نسخه کتابخانه پزشکی ارتش کلیولند امریکا Medecal Army Library شماره ۸).

نسخه رامپور (1, 470, 29) (بروکلمن پیوست ۱: ۸۹۲).

تاریخ: از ابن واضح احمد بن ابی یعقوب اسحاق یعقوبی در گذشته ۲۸۴ چاپ ۱۸۸۳ لیدن و نجف بسال ۱۳۵۸ و بیروت در ۱۹۶۰ [4].

تاریخ الاطباء والحکماء: از یحیی نحوی (فیلوپونس گراماتیکوس) ترجمه اسحاق بن حنین و او در تاریخ الاطباء والحکماء بدان اعتماد کرده است.

اسحاق میگوید که من کتابی بهتر از تاریخ یحیی نحوی (المحب للتعجب = فیلوپونس) ندیده ام و سپس سخنان او را میآورد (ص ۶۴ - ۶۹) نیز خزرجی (۱: ۳۳ و ۷۱) و قفطی (ص ۷۹).

تاریخ الاطباء و الحکماء: از ابویعقوب اسحاق بن حنین ترجمان در گذشته ۲۹۸ از آغاز پیدایش پزشکی تا سال ۲۹۰ که تاریخ تألیف است چاپ شده در مجله ارینس oriens ش ۱ جزو ۷ سال ۱۹۵۴ از روی نسخه ش ۶۹۱ حکیم اغلوعلی پاشا مورخ ذی حجه ۸۱۱ (۱۲۵ ر - ۱۲۶ پ) با ترجمه انگلیسی بکوشش رزنتال Fr. Rosenthal و باید

همان باشد که خزرچی (۱: ۲۰۱) از آن بنام «کتاب ذکر فيه ابتداء صناعة الطب و اسماء جماعة من الحكماء والاطباء» یاد کرده است.

در فهرست ابن ندیم (ص ۳۹۷ - ۴۱۵) و در کتاب قفطی (ص ۵۷) بنام کتاب تاریخ الاطباء آمده است (نیز ۸۹ قفطی).

در فهرست بیرونی آمده: «مقالة فی تواریخ مشاهیر الاطباء الیونانین و کبارهم» و او در آن ازین کتاب بهره برده است (فهرست نامها) ابن ندیم و قفطی و خزرچی (۱: ۷۱ - ۷۵ - ۱۰۴) و شهرزوری از آن گرفته اند.

تاریخ بیهق: از ظهیر الدین ابی الحسن علی بن ابی القاسم زید بیهقی (نزدیک ۴۹۳ - ۵۶۵) تألیف میان ۵۶۲ - ۵۶۵ که در آن از سالهای ۵۵۱ و ۵۵۵ و ۴۶۰ و ۵۶۱ و ۵۶۲ یاد شده است (ص ۲۳ و ۷۱ و ۴۱ و ۱۱۷ و ۲۸۳ و ۲۸۴).

چاپ بهمنیار در تهران بسال ۱۳۱۷ خ. در آن بابهایی است در سرگذشت دانشمندان که بسیاری از آنها از فیلسوفانند.

تاریخ فلاسفة العرب: از ابی القاسم مسلمة مجریطی زنده در ۳۴۷ [5].

تعمة صوان الحکمه: از فرید خراسان ظهیر الدین ابی الحسن علی بن ابی القاسم زید بن الحسین بیهقی (نزدیک ۴۹۳ - ۵۶۵) که میان ۵۵۳ و ۵۶۵ ساخته است.

ابن شهر آشوب در معالم العلماء (ش ۴۵) از او یاد کرده است.

چاپ کرد علی در مشق بسال ۱۳۶۵ و چاپ محمد شفیع در لاهور بسال ۱۳۵۱.

العنبیه و الاشراف: از مسعودی در گذشته ۳۴۶ چاپ قاهره بسال ۱۹۳۸ و چاپ لیدن در ۱۸۹۴.

جامع عباسی: از عباس بن محمد حسین هروی خراسانی برای عباس میرزای قاجار در ۱۲۵۰ در دو بخش نخستین در سرگذشت فیلسوفان از دهریان تا یوسف هروی از روی تاریخ الحکماء قفطی دومی در تاریخ فلسفه و دین هند از کتاب بیرونی و جامع التواریخ،

بخش سوم تاریخ چین، چهارم تاریخ صفویان، پنجم سرگذشت خود او است (دانشکده ادبیات تهران ش ۱۰۲ ب).

جاویدان خرد: از مشکویه رازی که بدوی آن را بنام الحکمة الخالدة بچاپ رسانده است. این متن عربی ترجمه ایست از پهلوی با افزوده هایی از مشکویه رازی و بخش اصلی آن پیش از این در رسائل البلغاء و در اعیان الشیعه ۱۰: ۱۴۶ - ۱۹۴ چاپ شده است.

حکیم محمد حسین بن حاجی شمس الدین در ۱۰۶۵ تحریر مشکویه رازی را به فارسی در آورده و در آن دست برده و پیش و پس کرده و چیزهای دیگری بر آن افزوده و انتخاب شاسته خانی نامیده است (دیوان هندش ۲۲۱۰).

این فارسی بکوشش درویش فانی مانکجی گجراتی بنام ناصر الدین شاه در ۱۲۹۳ (۱۲۴۶ یزد گردی) بچاپ سنگی رسیده است [6].

ترجمه دیگری از آن تقی الدین محمد بن شیخ محمد ارجانی تستری در زمان جهانگیر پادشاه هند کرده است (ریو ۴۴۰).

جواهر الاخبار: تألیف ۱۲۴۸ از علی اکبر بن عبدالعلی کرمانی در سرگذشت پیامبران و سپس فیلسوفان از روی نزهه شهرزوری.

(فهرست دانشگاه از نگارنده ص ۶۹۶ ش ۸۸۹/۴)

خلاصة الحیة: از ملا ابوجواد احمد بن قاضی نصر الله دیبلی تتوی سندی (کشته شده در لاهور در ۹۹۶) که بنام وزیر حکیم ابوالفتح عبدالرزاق گیلانی پزشک اکبر شاه ساخته و باید دارای یک فاتحه در پنج فتح و دو مقصد و یک خاتمه باشد ولی گویا پایان نرسانده و نسخه ها تا پایان سرگذشت سقراط است.

در مجالس المؤمنین (پایان مجلس ششم) در سرگذشت او آمده: «رساله در احوال حکما مسمی بخلاصة الحیوة و آن تمام نشده» این رساله از روی نوشته های حنین و قاضی ساعد و بیهقی و قفطی و شهرزوری و خزرچی ساخته شده است [7].

چهار مقاله: از نظامی عروضی که چند بار بچاپ رسید و عبدالوهاب عزام و یحیی الخشاب آنرا بعربی در آوردند و در قاهره بسال ۱۹۴۹ بچاپ رسیده است.

درة الاخبار ولمعة الانوار: ترجمه تتمه صوان الحكمة تألیف ۷۲۵ - ۷۳۶ از ناصر الدین عمدة الملك منتجب الدین منشی یزدی [8].

چاپ محمد شفیع در لاهور بسال ۱۳۵۸ و تهران بسال ۱۳۱۸ خ.

الدلائل والاعتبار علی الخلق والتدبیر: در حلب بسال ۱۳۶۴ (۱۹۲۸) بنام جاحظ چاپ شده است ولی در دیباچه آمده که از او نباید باشد بلکه از یکی از دانشمندان شیعی باید باشد.

این کتاب در محیط بنام شیعی توحید مفضل معروف است و بفارسی ترجمه و بچاپ هم رسیده است. در توحید مفضل نام فیلسوفان که در الدلائل آمده است برده نشده و نوشته «قال بعض» یا مانند آن و اندکی کم و بیش دارد و نسبت بآن و گرنه دو کتابی یکی هستند.

قزوینی در یادداشتهای روی نسخه الدلائل [بنشانه IVE9 در کتابخانه دانشکده ادبیات] و در هامش ص ۸ ج ۲ بحار خود شرحی در این باره نوشته و موارد اتحاد و اختلاف دو کتاب را روشن ساخته است در این کتاب گویا از آراء طبیعیه فلوطرخس بهره برده شده است (دیباچه بدوی بر آراء طبیعیه چاپ ۱۹۵۴ با النفس ارسطو ص ۳۰) این کتاب با کتاب الحكمة فی المخلوقات غزالی هم بی ارتباط نیست (قزوینی) [9].

رساله در تواریخ حکما: از احمد (محمد) بن حاج زین الدین علی عطار بن حاج جمال الدین حسین انصاری (۷۶۰ در شیراز - پس از ۸۱۷) در چند قسم که نخستین آن در دو حرف است و در آن سرگذشت و سخنان فیلسوفان آمده است [10].

رسالة للبیرونی فی فهرست کتب محمد بن زکریاء الرازی: چاپ کراوس در پاریس بسال ۱۹۳۶ از روی تنها نسخه لیدن (گولیوس ۱۳۳ ص ۳۳ - ۴۸) بیرونی در این کتاب در تاریخ پزشکان از کتاب اسحاق بن حنین مترجم بهره برده است.

رسالة في السعادة و آراء حكماء الفرس و الهند والروم والعرب في ذلك: (فاتح ۲: ۳۵۰ مورخ ۷۶۴ - فهرس المخطوطات المصورة ش ۱۴۴).

رسالة في الموعدة اللطيفة والنصائح الشريفة منقولة عن هرمس الهرامسة وهو ادریس النبی: (دانشگاه استانبول ش ۱۴۵۸ - فهرس المخطوطات المصورة ش ۱۷۷).

رساله نصایح حکما بفارسی: (فهرست فارسی برلین از پرچ ش ۵۶/۱).

رساله نصایح حکما بفارسی: (همین فهرست ش ۵۸/۴ و ۵۹/۱).

رساله نصایح حکمای یونانی بفارسی: (همین فهرست ش ۵۹/۲).

الزلفة: از ابوحيان توحیدی که در یک جزو بوده و گویا پس از ۳۷۲ ساخته است. در ذیل تجارب الامم (۷۵ - ۷۷) و کامل ابن اثیر (۹: ۷ چاپ بولاق) و مرات الزمان ابن جوزی بندی از این کتاب آمده است همان سخنانی که در مرگ عضدالدوله گفته شده و در پایان اخلاق محتشمی خواجه طوسی دیده میشود [11]. یک صفحه ای ازین کتاب در مجموعه ای در ترکیه بجا مانده است.

سراسرور: از قاضی معین الدین ابی العلا محمد بن بیان الحق محمود غزنوی نیشابوری است. چلبی در کشف الظنون زیر عنوان طبقات الشعرا (ش ۷۹۰۱ فلوگل) و عنوان سراسرور (ش ۷۱۳۳) از این کتاب یاد نمود (چاپ استانبول ۲: ۲۴ و ۹۳) و او باید جز علاء الدین محمد بن محمود غزنوی (قزوینی) باشد که چلبی از الرسالة العلائیه فی المسائل الحسابیه او یاد کرده است (ش ۶۲۳۳ - ۲: ۵۵۸) یاقوت در معجم الادباء (چاپ مارگولیوس ۲: ۳۶۱ - ۳۶۵) در سرگذشت امیه بن عبدالعزیز بن ابی الصلت اندلسی در گذشته ۵۲۹ عبارات و اشعاری از سراسرور محمد بن محمود میآورد که جز چهار بیت نخستین همه در سرگذشت او در ذیل دوم صوان الحکمة یا اتمام التتمة نسخه بشیر آغاز می بینیم.

در پایان کفایة التعلیم نسخه شماره ۴۳۷۰ دانشگاه (سده ۷ و ۸) چنین آمده است:

«كفاية التعليم في صناعة التنجيم من تصانيف الشيخ الامام الاجل محيي الحق افضل العلماء سيد الحكماء جامع انواع العلوم ابى المحامد محمد بن مسعود بن محمد بن الذكى الغزنوى وهو الامام الذى ذكر معين الدين بن بيان الحق النيشابورى فى سر السرور فقال: قد ملا من تفاريق العلوم صاعه و مده قبل ان بلغ اشده لم يزل منذريق عهد صباه الى الان و قد شاب الشيب افواده محتما بجنات العلوم باسرها ولافضايل باجمعها حتى وريت له زنادها و بسط لاجله» [12]. اين عبارت را من كه به اتمام التتمه آشنا بودم همينكه ديدم دريافتم كه بايد از آن كتاب باشد. عكس نسخه بشير آغا را باز كردم و در سرگذشت همين غزنوى مؤلف كفاية التعليم آن را يافتم و چنين گمانم شد كه ذيل دوم صوان الحكمه بايد همان سرالسرور باشد. چون احتمال ميدادم كه انتحالى رخ داده باشد در پي قرآين ديگرى رفتم با خود گفتم شايد در معجم الادباء ياقوت نشانى از اين كتاب و از اين غزنوى مؤلف آن بشود گرفت. آن را هم جستجو كردم ديدم كه او عبارتهايى از سرالسرور آورده است و آن عبارتها هم چنانكه گفته ام در همين ذيل دوم هست. چلبى هم كه اين كتاب را طبقات الشعرا ميخواند و باتفاق همين ذيل دوم طبقات شعراى حكيم است.

پس شايد بتوان گفت كه همين معين الدين غزنوى مؤلف ذيل دوم صوان الحكمة يا اتمام التتمه يا تتمه التتمه يا الرسالة الملحقة بكتاب تتمه صوان الحكمة است و اين ذيل همان كتاب سرالسرور است و طبقات شعراى حكيم و فيلسوف و او شايد همان كسى باشد كه از صوان الحكمة گزين کرده و منتخب آن را ساخته است، تا بررسيهاى دانشمندان بكجا انجامد.

سرگذشت ابن ماسويه از گمنام: شماره ۱۴۲ طب دارالكتب قاهره.

سمر الفلاسفة: از عبدالستار بن قاسم لاهورى درباره سرگذشت و سخنان فيلسوفان يونان و رم از ثاليس تا هراسيو در سده ۱۱ در زمان اكبر شاه، اين كتاب در فهرست آستان رضوى بنام تذكرة الحكماء و در فهرست برون بنام سمر الفلاسفه خوانده شده است [13].

سيرة اسکندر: سرگذشت شگفت انگیز اسکندر است (نسخه مورخ ۱۹ شوال ۹۹۳ آستان قدس ش ۵۴ تاریخ، ۳: ۹۰) برای تحقیق در افسانه اسکندر و ریشه اسکندر نامه ها بسیار رساله سودمندی است.

السعادة والاسعاد فی السيرة الانسانية: از ابی الحسن محمد بن ابی ذر یوسف عامری نیشابوری در گذشته ۲۷ شوال ۳۸۱ چاپ استاد مینوی در ویسبادن بسال ۱۳۳۶ خ.

(راهنمای کتاب س ۲ ش ۱ ص ۴۸ - گفتار مینوی در مجله دانشکده ادبیات س ۴ ش ۳).

صوان الحکمه: از ابو سلیمان محمد بن طاهر بن بهرام سجستانی منطقی (نزدیک ۳۳۰ - نزدیک ۴۲۰) کتابی بوده در سرگذشت و سخنان فیلسوفان یونانی و اسلامی و نسخه ای از آن تا کنون بدست نیامده ولی از گزیده آن چند نسخه ای هست:

۱. بشیر آغا شماره ۴۹۴ نسخ مورخ ۶۸۱ در ۱۶۷ برگ بخط ابی الحسن علی بن الموفق المتطبیب.

۲. موزه بریتانیا ش Or 9033.

۳. فاتح ۳۲۲۲ سده ۹ بنام زین الدین عمر بن سهلان ساوی در گذشته نزدیک ۵۴۰ (مختصر صوان).

۴. دامادزاده استانبول مورخ ۶۳۳ در ۳۲ گ (ذیل دوم).

۵. مراد ملا ۱۴۰۸ نسخ مورخ ۶۳۹ در ۱۵۷ برگ.

۶. کوپرولو ۹۰۲ نسخ سده ۷ و ۸ در ۲۱۵ برگ (ذیل دوم).

۷. لدین گولیویس Or Golius ۱۳۳ مورخ ۶۹۲ در ص ۶۶ - ۷۹ (فهرست ۲: ۲۹۲ ش ۸۸۸).

۸. دار الكتب المصرية ش ۶۶۴۳ ع که در آن منتخب صوان الحکمه و تتمه

التتمه از یکی است [14].

در پاره ای از این نسخه ها نخست گزیده و منتخبی از صوان الحکمه است و سپس تتمه آن از بیهقی و در پایان سرگذشت و اشعار گروهی از فیلسوفان اسلامی است بنام الرسالة الملحقه بکتاب تتمه صوان الحکمه یا اتمام التتمه. این ذیل یا اتمام التتمه در نسخه های مفصل از غضنفر تبریزی نیست ولی در نسخه لیدن که بسیار کوچک است هر سه بخش کار مولانا الشهد فخر الدین ابو اسحق ابراهیم بن محمد معروف به غضنفر است و بخط یکی از شاگردان او بنام ابن الغلام در ۶۹۲ و در عنوان آن آمده: «هذا تعليق من كتاب منتخب صوان الحکمه» و در پایان دارد: «تمت الحواشی والتعليقات. هذه الحواشی ایضا وجدنا بخط مولانا الشهد المتبحر افضل المتأخرین فیلسوف الروم فخر الدین ابراهیم الغضنفر قدس الله نفسه العزيز وعلقنا فی حواشی الرسالة... ان یضمن فی الرسالة» در سرگذشت غلام زحل آمده «قال الناقل و هو الغضنفر... آخر قول مولانا غضنفر التبریزی رحمه الله». این تلخیص غضنفر به فهرست منتخب صوان الحکمه و تتمه و الرسالة الملحقه مانند تر است و خود او هم چون دید باز این تلخیص بسار کوتاه شده حواشی بر آن نوشته است.

این تلخیص که «تعليق من كتاب منتخب صوان الحکمه» خوانده میشود چنانکه گفته ام حواشی دارد از خود او و نویسنده نسخه لیدن (ابن الغلام) آنها را از روی خط استاد خود غضنفر در همین نسخه آورده است. او از استاد چنین یاد میکند: «مولانا الشهد المتبحر افضل المتأخرین فیلسوف الروم ابی اسحق فخر الدین الغضنفر ابراهیم بن محمد بن ابراهیم التبریزی».

این غضنفر تبریزی نویسنده نسخه ایست از صیدنه بیرونی در ۶۷۸ و مؤلف رساله ای در پزشکی بنام حاصل المسائل.

این غضنفری برای فهرست بیرونی ذیلی نوشته بنام «المشاطة لرسالة الفهرست» و درباره آن میگوید «وهی کالتتمه للرسالة التي عملها... البيرونی... فی فهرست

بعض تصانیف مع اسماء الكتب... من تألیفات... الرازی» و در آن درباره خوابی که بیرونی دیده تفسیر می کند و میگوید که بیرونی در خوارزم بامداد روز پنجشنبه ۳ ذی حجه ۳۶۲ (روز مهر ۱۶ شهریور ۳۴۲ یزدگردی) زاده و به نوشته شاگرد او ابی الفضل سرخی در شب آدینه ۲ رجب ۴۴۰ در ۷۷ سال قمری و ۷ ماهگی (۷۵ سال و ۳ ماه شمسی) در گذشت [15].

غضنفر در پایان رساله اندکی از سرگذشت خود میآورد و میگوید که من ۱۸۴ سال پس از مرگ بیرونی زاده شدم (۶۲۴) و شیفته نجوم گشتم و پس از بیست سالگی بکتاب تفهیم بیرونی برخوردم و آنرا دشوار یافتم و مطلب را با استادم تاج الدین ابی عبدالله محمد بن ابی بکر تبریزی در میان نهادم و باز پس از چند سالی عبارتی از شاگرد بیرونی امام حکیم لبیبی در این زمینه دیدم تا اینکه خود بیرونی را در خواب دیده ام (نسخه لیدن) از اینجا بر میآید که غضنفر در ۶۲۴ زاده شده و چنانکه گفته ایم میان سالهای ۶۸۷ و ۶۹۲ در گذشت.

اکنون برویم بر سر منتخب صوان الحکمة و تتمه صوان الحکمة و اتمام التتمة. دومی را میدانیم که از بیهقی است و گزیننده صوان الحکمة هم این را میگوید. نخستین از همان کسی است که سومی را ساخته و دومی را میان ایندو گذارده است. اما سومی که تا سرگذشت سهروردی را دارد مؤلف آن از او آن چنان یاد میکند که مانا در زمان او میزیسته است اگر چه از کشته شدن او هم یاد کرده است. پس این سومی از غضنفر که در ۶۲۴ زاده و در میان ۶۷۸ و ۶۹۲ کشته شده است نخواهد بود چه سهروردی را در ۵۸۷ کشته اند. بلکه خود آن «تعلیق من کتاب منتخب صوان الحکمة» از غضنفر تبریزی است و مانند فهرست و گزیده ایست از آن منتخب. در «الرسالة الملحقة» یا «اتمام التتمة» نقل میشود از دستور کثیر بن یعقوب نوزادی و از فاضل ابو نصر فارسی و قاضی امام عبدالرشید بن نصر بن الحسین و شیخ طلحه و ابو محمد عبدالله شامی و شیخ ابوالربیع سلیمان بن عیاض اسکندری (زنده در ۵۱۶) و ابن رشیق و امام فاضل قطب الدین (نسخه بشیر آغا).

چنانکه درباره سرالسورور گفته ام گمان میکنم که این اتمام التتمه همان سرالسورور غزنوی است و اوست که از صوان الحکمة گزین کرده و یا بگواهی نسخه ۳۲۲۲ فاتح گزیده عمر بن سهلان ساوی را گرفته و تتمه بیهقی را پس از آن گذارده و این سومی را خود نوشته است و شاید کتاب دیباچه ای داشته و نویسندگان آن را برداشته اند.

اینک چند نکته ای درباره صوان الحکمة و سجستانی میاورم:

۱. خزرچی (۱: ۹ - ۱۵ - ۵۷ - ۱۰۴ - ۱۸۶ - ۳۲۲) از تعالیق حکمیة سجستانی آورده است. قزوینی (ص ۲۸) این را جز صوان الحکمة میدانند [16].
  ۲. از سخن طاش کبری زاده در گذشته ۹۶۲ در مفتاح السعادة و مصباح السیاده (۱: ۲۳۵ و ۲۱۷) بر میآید که او «صوان الحکمة» و «تاریخ الحکماء» صاعد را دیده است.
  ۳. چلبی در زیر عنوان طبقات الحکماء از «صوان الحکم» و «صواب الحکمة» یاد نمود و همچنین از «صوان الحکمة» تألیف ابن صاعد (ابی القاسم صاعد بن احمد قرطبی) و امام محمد شهرستانی در گذشته ۵۴۸ و از «صواب الحکمة» تألیف ابی جعفر بن بانویه ملک سجستان» (بنقل از شهرزوری) یاد نمود.
- طبقات الاطباء و الحکماء: از ابن جلجل ابی داود سلیمان بن حسان اندلسی که در ۳۷۷ ساخته است.
- چاپ فوآد سید در قاهره بسال ۱۹۵۵، خزرچی (۱: ۲۱ - ۲۷ - ۴۹ - ۷۷ - ۸۰) از این کتاب آورده است.
- طبقات الامم: از قاضی ابی القاسم صاعد بن احمد اندلسی (۴۲۰ - ۴۶۲) که در مصر در مطبعة السعادة و در بیروت بسال ۱۹۱۲ چاپ شده و او در آن از ابن جلجل بهره برده است. در آن از سال ۴۴۸ و ۴۵۰ و ۴۵۶ و ۴۵۸ یاد شده است (ص ۱۳۵ - ۱۲۹ - ۱۳۶ - ۱۳۲ چاپ مصر) خزرچی (۱: ۳۶ - ۳۷ - ۴۳ - ۴۷ - ۵۱ - ۵۷) از آن یاد کرده است.

ترجمه سید جلال تهرانی از آن در گاهنامه سال ۱۳۱۰ بچاپ رسیده است. [17]

العقد الفرید فی تاریخ بعض الحکماء المتقدمین والمحدثین: نسخه مورخ پایان رمضان ۹۹۵ در بصره (موزه بریتانیا ش Add 22365) و ترجمه آن (شماره Or5410 همین موزه) [18] در این کتاب سرگذشت فیلسوفان یونانی و اسلامی تا شیخ اشراقی آمده و در آغاز و انجام درست مانند نزهة الارواح شهرزوری نسخه ۸۵۶ دانشگاه می باشد و در دیباچه نامی از مؤلف برده نشده است. از سنجیدن این نسخه با ترجمه نزهة ازدری (کنز الحکمه) برمیاید که نسخه دانشگاه هم العقد الفرید باید باشد. نسخه شماره ۵۵۸ مجلس بنام مدینة الحکماء و شماره ۴۰۸۶ (۱۴ تاریخ) استانه قدس وقف ۱۰۶۷ هم همین است و سرگذشت امام رازی را افزوده دارد.

عیون الانباء فی طبقات الاطباء: از ابن ابی اصیبعه (۶۰۰ - ۶۶۸) که در ۶۴۳ - ۶۶۷ ساخته است.

چاپ اگوست مولر در قاهره بسال ۱۲۹۹ - ۱۳۰۰ (۱۱۸۲) و او ذیل و فهرستی هم

برای آن ساخته و در گونسبرگ بسال ۱۸۸۴ بچاپ رسید [19].

فصول من ارسطو الی اسکندر: (ایاصوفیا ش ۲۸۲۱ - فهرس المخطوطات المصورة ش ۲۸).

الفهرست: از ابن ندیم ابوالفرج محمد بن ابی یعقوب اسحق بغدادی شیعی معتزلی (۲۹۷ - ۳۸۵) تألیف

۳۷۷ و پس از آن تا نزدیک ۳۸۰، گوستا فلوگل Gustav Flugel ۲۵ سال درباره

آن کار کرده و به نسخه های وین و پاریس و لیدن نگریست و بچاپ آن پرداخت

ولی نیمه کاره درگذشت و J. Roediger و Augst. Mueller در لایبتسیک

بسال ۲ - ۱۸۷۱ این چاپ را پایان رساندند. در مصر نیز بسال ۱۳۴۸ از روی چاپ

فلوکل بچاپ رسید [20] شیخ طوسی در فهرست در بسیاری از جاها مانند ص ۴۱ و

۴۲ و ۴۸ و ۶۸ و ۷۰ و ۸۴ و ۸۹ و ۹۷ و ۱۰۳ و ۱۱۶ و ۱۲۵ و ۱۳۳ و ۱۸۹ چاپ

نجف بسال ۱۳۵۶ از آن بهره برده، ابن شهر آشوب در معالم العلماء (ش ۹۶۹)

سرگذشت او را آورده است. ابن نجار در ذیل تاریخ بغداد و یاقوت در معجم الادبا

نیز سرگذشت او را آورند. ابن خلکان (۱: ۱۵) و ابن حجر در لسان المیزان و قفطی

در تاریخ الحکماء سرگذشت بسیاری از دانشمندان را از او آوردند. مامقانی در تنقیح المقال هم از فهرست بهره برده است.

خاور شناس ریتر H. Ritter بدو نسخه دیگر جز نسخه های فلوگل برخورد و روشن ساخت که باید در چاپ آینده بآنها نگریت. دکتر محمد حسین چنانکه در مجله الثقافة نوشته است از انجمن تألیف و ترجمه و نشر درخواست که کتاب را از روی دو نسخه ریتر باز چاپ برسانند. فوک هم در ارمغان علمی ص ۵۲ می نویسد که من دیری است که بر سر این کتاب کار میکنم و چاپ آینده من بر اساس دو نسخه شهید علی پاشا و چستریتی قرار خواهد گرفت. نسخه چستریتی (Chester c. 110 Beatty در ۱۱۹ برگ است در کاغذ کهن به اندازه ۱۵/۵ × ۲۲ در ۲۵ س ۱/۱۲ × ۱۸/۵ بخط نسخ کهن و میان برگهای ۸ و ۹ افتادگی دارد گویا باندازه ده برگ (از س ۲۴ ص ۱۴ تا س ۱۳ ص ۲۹ چاپ فلوگل) نسخه بگواهی نویسنده آن از روی دستور و خط مؤلف نوشته شده و با آن مقابله شده است. نسخه گویا در زمان مؤلف نوشته شده و در بسیاری از جاها سفید گذارده شده مانند نسخه اصل و تا پایان چهارمین مقاله (ص ۱۷۲ چاپ فلوگل) است و در برگ ۱۰۶ مقاله پنجم فن نسخستین درباره معتزلیان و مرجئیان آغاز می شود.

آغاز نسخه چستر بیٹی مانند نسخه های دیگر است و از آنها است نسخه ش ۱۱۳۵ کوپروولو مورخ ع ۶۰۰/۲، این نسخه چستریتی از آن احمد بن علی مقریزی (در گذشته ۸۴۵) بوده است در ۸۲۱ و ۸۲۵.

چاپی که فلوگل کرده است در فن یکم مقاله ۵ در تاریخ معتزلیان کم دارد (ص ۱۷۲) و این افتادگی پنج بار از روی نسخه های گوناگون بچاپ رسیده است:

۱. در مجله خاور شناسی اتریشی (وین) (WZKM) Die Kunde des

(Morgan Landes) جزو ۴ ص ۲۱۷ - ۲۳۵ سال ۱۸۹۰ چاپ هوتسما

Th. Houtsna از روی نسخه لیدن (گولیوس ۱۵۹) که از روی نسخه ش

۶۹۱ حکیم اغلوعلی پاشا مورخ ۸۱۱ گ ۱۰۹ ب ۱۱۰ نوشته شده است [21].

این بخش از روی همین چاپ در پایان چاپ مصر آمده است. ولی پیداست که آنچه هوسما چاپ کرده است گزیده ایست از این بخش (تاریخ معتزلیان) چنانکه در نسخه چستربیتی می بینیم.

۲. دکتر ژ فوک J. Fuck در مجله خاورشناسان آلمانی ZDMG شماره ۱۵

(ص ۲۱ - ۳۰۲) گفتاری در این باره دارد و در همین مجله شماره ۹۰ ص ۲۹۸ - ۳۲۱ از روی نسخه شماره Tonk (راجپوتانا) بندهایی مربوط بهمین بخش از تاریخ معتزله را بچاپ رساند با افزوده هایی از کتاب لسان المیزان و تاریخ بغداد و میزان الاعتدال و تهذیب التهذیب و کتابهای دیگر.

۳. در ارینتل کالج میگزین حصه اول جلد ۲۰ عدد فبروری ۱۹۴۴ ش مسلسل

ص ۷۶ - ۵۷ در مقاله «کتاب الفهرست کی ملحقات» از فضل الرحمن ترجمه همین گفتار فوک در ZDMG ش ۹۰ هست.

۴. آربری A.J. Arberry در مجموعه انجمن بررسیهای اسلامی شماره

۱۱ (دوره ۱۱) سال ۱۹۴۹ ص ۱۹ - ۴۵ از روی نسخه چستربیتی گزیده ای از این بخش تاریخ معتزلیان را بانگلیسی با دیباچه ای درباره این نسخه و اختلافی که میان آن و چاپ فلوگل هست دیباچه این بخش در پیدایش اعتزال و با سرگذشت جاحظ (متن عربی) آورد.

۵. دکتر J. Fuck در ارمغان علمی دکتر محمد شفیع چاپ لاهور ۱۹۵۵ ص

۵۱ - ۷۴ از روی نسخه چستربیتی سرگذشت دانشمندان معتزلی بجز سرگذشت جاحظ را بچاپ رسانده است.

این بخش که در نسخه چستربیتی است در دو چاپ آربری و فوک رویهمرفته نشر شده است.

فوک می نویسد که از سنجیدن نسخه چستربیتی شماره ۱۹۳۴ شهید علی پاشا بر میآید که ایندو نسخه از یک نویسنده و او در آغاز هر مقاله ای می نویسد

که من از روی نسخه مؤلف این را نوشته ام اگر چه آربری می نویسد (۲۱) که نسخه چسترییتی نوشته سده ۵ و بسیار کهن است.

این دو نسخه کامل کننده یکدیگر هستند و در چاپ آینده باید باین دو نسخه اعتماد نمود، و در هر دو در بسیاری از جاها مانند اصل مؤلف سفید و ناتمام گذاشته شده و نویسنده این نسخه خواسته است دستور و اصل مؤلف را درست همچنانکه بوده است نشان دهد.

فهرست اسامی الحكماء و المتألهين القدماء والسلاميين: بترتيب تهجي و بفارسی و مبسوط و جز محبوب القلوب است. شیخ عباس قمی نسخه آن را داشته است. (مصنفی المقال ص ۱۹۸).

کتاب ابی علی قبانی: (سده ۳) خزرچی (۱: ۱۴۳ - ۱۶۰ - ۱۶۹ - ۱۸۹) از آن عباراتی آورده است. کتاب امونیوس فی آراء الفلاسفة باختلاف الاقوایل فی الباری جل و علا: (ایاصوفیا ۴/۲۴۵۰ سده ۸ گ ۱۰۷ - ۱۳۵، فهرس المخطوطات المصورة ش ۳۰۱).

کتاب بطلمیوس الی غلس فی سیرة ارسطوطاليس و خبره و وصيته: خزرچی (۱: ۵۴ - ۶۷) و قفطی (ص ۳۲) از آن آورده اند.

در کتاب Systéme d` Aristote از L. Robin چاپ ۱۹۳۱ پاریس

ص ۱۱ - ۲۳ و کتاب Les Listes anciennes des ouvrages

d` Aristote از P. Moraux چاپ ۱۹۵۱ پاریس فصل ۶ ازین بطلمیوس و

فهرست او که خزرچی و قفطی آورده اند گفتگو شده است.

کتاب الحکمة و الحكماء فيه نصایح افلاطون و ارسطاطاليس و سقراط و فیثاغورس: (دار الکتب ش

۳۸۵ - فهرس المخطوطات المصورة ش ۳۰۲، نیز ص ۴۵۷ الفهرست التمهیدی

للمخطوطات المصورة چاپ استنسیل جامعة الدول العربية).

کتاب فيه آراء الحكماء في الطبيعيات و فيه الآراء و الكلمات الروحانية للمتقدمين: (اياصوفيا ش ۲/۲۴۵۰ گ ۷۲ - ۱۰۱، فهرس المخطوطات ش ۳۱۲).

کتاب قينون (فئون) ترجمان: (سده ۳ و ۴) در فهرست (ص ۳۴۱) و کتاب خزرجی (۱: ۱۲۳ - ۱۲۴ - ۱۲۶ - ۱۲۷ - ۱۲۸ - ۱۳۵ - ۱۳۶ - ۱۳۸) از او یاد شده و خزرجی بنام و قفطی بی نام سرگذشت بسیاری از پزشکان عصر عباسی را از کتاب او آورده اند.

الكلم الروحانية في الحكم اليونانية: از ابی الفرج علی بن حسین بن هندوی قمی طبری استرآبادی (درگذشته ۴۲۰) چاپ مصطفی القبانى در قاهره بسال ۱۳۱۳ / ۱۹۰۰ از روی نسخه مورخ ۷۰۷ ظاهریه دمشق [22]، بروکلن (۱: ۲۴ و پیوست ۱: ۴۲۶) از سه نسخه ای از آن یاد کرده است: پاریس ۵۱۳۹، ایاصوفیا ۲۴۵۲، فاتح ۴۰۴۱.

ثعالبی و باخرزی و بیهقی و یاقوت از این دانشمند فیلسوف ادیب یاد کرده اند.

او را رساله ایست که برای ابی علی رستم بن شیرزاد ساخته است (مجلس ش ۳۳ / ۶۴۴).

کلمات افلاطونیه: (دانشگاه استانبول ش ۱۴۵۸ گ ۲۱۱ - ۲۱۹ - فهرست المخطوطات المصورة ش ۳۲۴).

الكلمات الافلاطونية الحاوية للنصائح و الآداب العلية یا الفقر الافلاطونية فی الحكمة اليونانية: (دانشگاه استانبول ش ۱۴۵۸ گ ۲۱۹ - ۲۲۴ - فهرست المخطوطات المصورة ش ۳۲۵)

کنوز الودیعه من رموز الذریعه الی مکارم الشریعة: ترجمه ذریعه راغب است برای شاه شجاع (۷۶۰ - ۸۷۶) و در پایان آن ذیل است در سه نمط در حکم تازیان و اندرهای یونانیان و ایرانیان و در همه اینها در آن از جاویدان خرد بهره برده شده است. این کتاب بخش ترجمه آن در اواخر ج ۱/۷۶۴ و فصل اخیر یا ذیل آن در دهه سوم ج ۱/۷۶۸ - ۱۴۵۰ - پایان رسید. (ذیل ریوش ۱۴۶ - پاریس ش ۷۳۷ - ۷۳۸ - بادلیان ش ۱۴۵۰ -

دانشگاه تهران ش ۳۹۴ - فهرست آن از نگارنده ص ۶۷۰ - نسخه ش ۴۳۶
نصیری)

مآثر الملوك: از خواند امير است كه بنام امير عليشتر نوشته است و سخنان پادشاهان و امامان و
فيلسوفان را در آن آورده است [23].

مجالس المؤمنين: تأليف در لاهور در ۱ رجب ۹۹۸ تا ۲۳ ذی قعدة ۱۰۱۰ از قاضی نور الله شوشتری
كه در مجلس هفتم سرگذشت فيلسوفان شيعی را آورده است. [24]

المجتبى: از ابى بكر محمد بن الحسن بن دريدازدى بصرى (۲۲۳ - ۳۲۱) دكن ۱۳۶۲ (ص ۵۶ - ۵۹
و ۷۸ - ۹۵).

مجموعه تحتوى على حكم و رسائل للحكماء والاقديمين: نسخه كتابخانه كوپرلى در تركيه شماره
۱۶۰۷ در ۲۰۲ گ كه در فهرست المخطوطات المصورة بشماره ۳۳۶ فلسفه و
منطق از آن ياد شده و رساله هاى مندرج در آن هر يك بشماره جداگانه در اين
فهرست بر شمرده شده است:

۱. نوادر فلسفیه گ ۱ - ۱۰ (ش ۳۸۸).
۲. نوادر الحكماء جمع حنين بن اسحاق گ ۱۱ - ۴۷ (۳۸۷).
۳. وصية افلاطون لارسطاطاليس گ ۱۱ - ۴۷ (۳۹۰).
۴. رسالة مما نقله الكندى من الفاظ سقراط گ ۴۸ - ۵۱ (۲۰۱).
۵. رسالة مما جمعه حنين من الفاظ الفلاسفة فى الموسيقى و نوادر اخرى للحكماء
گ ۵۲ - ۶۵ (۲۰۰).
۶. فضائل النفس لارسطو ترجمة ابى قرّة اسقف حران لذى اليمينيين طاهر بن
الحسين گ ۶۶ - ۷۳ (۲۹۸).
۷. نوادر الحكماء جمع حنين بن اسحق گ ۷۴ - ۷۷ (۳۷۶).

۸. رسالة ارسطاطاليس الى الاسكندر فى السياسة العامية گ ۷۸ - ۱۱۰ (۹۴).

۹. رسالة ارسطاطاليس الى الاسكندر فى سياسة المدن گ ۱۲۷ - ۱۳۶ (۲۶) سياسة و اجتماع).

۱۰. رسالة الاسكندر الى ارسطاطاليس يستدعيه الكتابة اليه فى تدبير الملك و سياسته گ ۱۳۷ - ۱۳۸ (۲۷) سياسة و اجتماع).

۱۱. رسالة ثامسطيوس الحكيم الى يوليان الملك فى السياسة و تدبير المملكة گ ۱۳۸ - ۱۴۵ (۱۰۴).

۱۲. فصول من حكماء الفرس گ ۱۵۶ - ۱۶۶ (۲۸۶).

۱۳. كتاب الاسكندر الى والدته گ ۱۶۶ - ۱۶۸ (۲۹۹).

۱۴. رسالة ارسطاطاليس الى الاسكندر بن فيلبوس اليونانى گ ۱۸۲ - ۱۸۹ (۹۳).

۱۵. رسالة الاسكندر الى ارسطاطاليس يستطلع رايه فى مثل من ظفر به من اولاد الملوك بفارس و مقاطعات اخرى گ ۱۹۰ - ۱۹۴ (۲۸) سياسته و اجتماع).

محبوب القلوب: از قطب الدين محمد بن شيخ على بن عبدالوهاب شريف ديلمى اشكورى گيلانى لاهيجى
زنده در ۱۰۷۵ و ۱۰۹۷.

نسخه مجلس شماره ۹۲۰ فهرست نشده در صندوق، نسخه سپهسالار شماره ۱۹۵ صدر،

نسخه مورخ روز پنجشنبه ۲۶ ذى قعدة ۱۰۹۵ بخط برادر اشكورى قاضى عماد الدين محمود لاهيجانى و بخط برخوردار لاهيجانى براى ميرزا سيدى و زيربيه پيش گيلان. نيمه نخستين آن را كه در تاريخ فيلسوفان يونانى است حاجى ميرزا نصير گيلانى [در تهران] بسال ۱۳۱۷ ق بچاپ رساند. يكي از مريدان حاجى محمد حسن نايينى يا مروى آن را ترجمه کرده است [25].

مختار الحكم و محاسن الكلم: از ابوالوفاء محمود الدولة امير مبشر بن فاتك امرى تأليف ۴۴۵ [26].

چاپ بدوى در مادريد بسال ۱۳۷۷ از روى نسخه هاى ش ۳۲۴۹ نوشته ۶۵۸ و ش ۲۵۹۸ نوشته ۶۵۸ احمد ثالث و ش ۲۹۰۰ مكرر اياصوفيا و ش ۸۶۹۱ شرقى از سده ۸ و بنام منثور الحكم در موزه بریتانیا و ش ۷۸۵ quarlo بنام آداب الحكماء (Lee 40) در برلين كه اکنون در تويينگن است و ش ۵۱۵ فارنر بنام مختار الحكم و محاسن الكلم نوشته ۱۳ شوال ۶۶۰ در ليدن (۱۴۸۷).

این کتاب بلاتینی و اسپانیایی و فرانسوی و پرونسالی و انگلیسی ترجمه شده و این ترجمه ها بچاپ رسیده است.

این فاتک در این کتاب خواننده را در چندین جا به «تاریخ کبیر» خود باز میگرداند مانند ص ۲۳۹ و ۲۴۰، بدوى باین نکته ننگریسته و از این کتاب بزرگ او یادى ننمود.

خرزجى (۱: ۹ - ۱۶ - ۲۱ - ۲۸ - ۳۰ - ۳۸ - ۴۱ - ۴۳ - ۴۷ - ۵۰ - ۵۷ - ۸۲ - ۸۵ - ۸۷ - ۸۹) از مختار الحكم آورده است.

مختصر تاریخ الدول: از ابى الفرج غریغوریوس بن العبرى (۶۲۳ - ۶۸۵).

در اروپا و بیروت بچاپ رسیده است.

مسالك الابصار فى ممالک الامصار: از شهاب الدین ابو العباس علی بن یحیی بن فضل الله عمرى (م ۷۴۹) نسخه اياصوفيا و برلين و پاریس و جاهای دیگر که یاد آنها در فهرست بروکلن آمده است (پیوست ۲: ۱۷۵ و فهرست نامهای آن).

مطرح الانظار فى تراجم اطباء الامصار: از فیلسوف الدوله عبدالحسین بن محمد حسن زنوزى تبریزی

چاپ ۱۳۳۴ تبریز [27].

المقاسبات: از ابوحيان توحیدى چاپ هند دو بار و مصر بسال ۱۲۴۸.

مقالات الحكماء: در آن سخنان افلاطون در نوامیس و گفته های ارسطو در نامه ای که باسکندر نوشته است و گفته های اسکندر رافروسی در کتاب المبادی و سخنان علی بن الحسین (ابن هندو) و ابوالفضل ابن العمید آمده است (سپهسالار ش ۵/۲۹۱۲).

مقالة فی ذکر ما ترجم من کتب جالینوس و بعض مالم یترجم من کتبهالی علی بن یحیی المنجم و مقالة فی ثبت الکتب التي لم يذكرها جالینوس فی فهرست کتبه:

از حنین بن اسحاق عبادی (خزرجی ۱: ۱۹۸) ابن ندیم (ص ۴۹۰) از «کتاب ذکر ما ترجم من الکتب مقالتان» از او یاد کرده و خود او در سرگذشت جالینوس (نیز قفطی ص ۹۰) از «فهرست کتب جالینوس الذی عمله حنین الی علی بن یحیی» هم یاد نمود قفطی (ص ۱۲۰) از «کتاب استخراج کمیته کتب جالینوس الی ابن المنجم» یاد نمود.

این فهرست کتب جالینوس را بر گشتراسر در ۱۹۳۲ چاپ کرده است. در مجموعه کتب جالینوس هم رساله ای در فهرست کتابهای او از خود او دیده می شود [28] و در مجموعه ای از کتب جالینوس (سته عشر و جز آنها) رساله ای از خود او درباره فهرست تألیفات او خوانده ام.

مقالة فی زهد الحكماء و سیرة القدماء: سرگذشت فیثاغورس و سقراط است گرفته از حنین بن اسحاق عبری (فهرست دانشکده ادبیات ص ۳۰۷).

الملل والنحل: تألیف ۵۲۱ از ابوالفتح محمد بن عبدالکریم شهرستانی شافعی شیعی باطنی (۴۷۹ - ۵۴۸).

مناقب الاطباء: تألیف ۴۲۳ از ابوسعید عبیدالله بن جبرئیل بن عبیدالله بن بختیشوع در گذشته چهارصد و پنجاه و اندی که خزرجی (۱: ۷۵ و ۷۶ و ۷۷ و ۱۴۰ و ۱۴۸ و ۱۸۷) از آن یاد کرده و آورده و اکنون در دست نیست. قفطی (ص ۸۸ - ۸۹) از رساله دیگر او درباره جالینوس یاد میکند و میگوید که آن را از روی تاریخ هارون بن غرون راهب ساخته است.

المنتخبات المطلقتات من كتاب اخبار العلماء باخبار الحکما: اصل تألیف پس از ۶۲۴ از جمال الدین ابو

الحسن عل بن یوسف قفطی (۵۶۸ - ۶۳۶) و گزیده از محمد بن علی بن محمد خطیبی زوزنی نیشابوری در رجب ۶۴۷ که دو بار بچاپ رسید: یکی چاپ ۱۹۱۳ لایبتسیک دومی ۱۳۲۶ مصر [29] در کتابخانه ینی جامع نسخه ای از آن بشماره ۸۵۴ بنام روضة العلماء فی تاریخ الحکماء هست که در ۹۸۲ نوشته شده و در آن آمده که گردد آورده نواده قفطی است.

کتاب قفطی را ابن ابی جمرة بن عبدالله بن اسعد ازدی مختصر کرد (چلیبی در طبقات الحکماء یا صنوان الحکمه).

این کتاب را در روزگار شاه سلیمان صفوی بفارسی در آوردند و ترجمه در ۴ ج ۱۰۹۹/۱ پایان رسیده است ازین ترجمه چند نسخه ای می دانم که هست:

مجلس ش ۵۳۵ و ۵۳۶، آستان قدس ش ۱۰ تاریخ، سپهسالار ش ۱۵۵۹، واتیکان ش ۱۳۳ فارسی (رسی ص ۱۳۷).

نزهة الارواح و روضة الافراح: از شمس الدین محمد بن محمود شهرزوری نگارنده الشجرة الالهية در ۶۸۰ و زنده در ۶۸۷ که در آن بیشتر عبارات صنوان الحکمة و تمه بیهقی را آورده و از فهرست ابن ندیم و طبقات الامم صاعد اندلسی و مقابسات توحیدی نیز بهره برده است. در پایان آن سرگذشت شیخ اشراقی است و امام رازی تا میرسد به بستی (ترجمه دری).

بدوی در دیباچه مختار الحکم (ص ۱۱) می نویسد که شهرزوری در ۶۴۸ درگذشته است. فواد سید در دیباچه طبقات الاطباء والحکماء ابن جلجل (ص کو) می نویسد که او در سده ۷ در گذشت (نیز کربین در دیباچه فرانسوی حکمة الاشراق ص ۵۹).

نسخه ها: لیدن Code arabe 64 (۱۴۸۸) بنام میشر بن فاتک - ایا صوفیا ۲۱۲۸ - اسعد ۳۸۰۴/۵ - ینی جامع ش ۹۰۸ (سده ۹) - راغب ش ۹۹۰ (سده ۱۲) - فاتح ۴۵۱۶ (سده ۱۱) - حمیدیه ۱۴۴۷ مورخ ۷۵۳ - منچستر ۴۳۰ - دیوان هند ۴۶۱۳ - سالار جنگ حیدر آباد هند ش ۴۰۸۹ مورخ ۹۷۲ [30] - موزه بریتانیا ۶۰۱ و ۶۸۸

- برلین ش ۱۰۰۵۵ (Mss oct 217) و ۱۰۰۵۶ (Ldbg. 430) که در فهرست
اهلورث (۹: ۴۵۹ - ۴۶۰) بنام نزهه آمده ولی این دو مانند نسخه ش ۸۵۶ دانشگاه
است و باید العقد الفرید باشد.

نزهه را مختصریست: نسخه عمومی ش ۵۵۷۳ (ش ۴۶۰ فهرس المخطوطات).

ترجمه نزهه بفارسی از مقصود علی تبریزی در هند بسال ۱۰۱۱ در موزه بریتانیا هست
ش Or 4658/I و آصفیه ۶۸۶/۲۱۲: ۱ و ۳۳۲/۱۱۱ نیز کمبریج ذیل ۲۳۲ و
دیوان هنداته ۶۱۴/۷ و بنگال ۲۷۴/۵ و ذیل فهرست موزه بریتانیا ش ۱۰۰ و ش
۴۲۷ دانشگاه و ش ۸۵ ب دانشکده ادبیات (ص ۱۲۶ فهرست)، آنرا ترجمه گزیده ای
هم هست: نسخه ش ۲۸۳/۱ و ۱۰۳۸/۱۵ دانشگاه. نیز ترجمه گزیده ای هم هست:
نسخه ش ۲۸۳/۱ و ۱۰۳۸/۱۵ دانشگاه. نیز ترجمه نسخه ش ۱۶۰ کتابخانه ملی
تهران. ضیاء الدین دری هم آن را بنام کنز الحکمه بسال ۱۳۱۶ خ در دو جلد ترجمه و
چاپ کرده است [31].

نصایح الحکماء لاسکندر: نسه ش ۴۶ / ۴۸۹۴ نور عثمانیه در یک صفحه (قنوانی ش ۲۵۵ - مهدوی
۱۱۹).

نوادر الفلاسفة و الحکماء و آداب المعلمین القدماء: از ابی زید حنین بن اسحاق ترجمان عبادی حیری
بغدادی (۱۹۴ - ۷ صفر ۲۶۴).

نسخه مورخ ذی قعدة ۵۹۵ کتابخانه اسکوریال مادرید ش ۷۵۶ (ش ۷۶۰ کنونی)

نسخه مورخ روز آدینه ۷ محرم ۵۰۶ کتابخانه مونیخ شماره ۶۵۱ [32]

خزرجی در عیون الانباء از آن یاد کرده و عبارتهایی از آن آورده است (۱: ۲۸ - ۲۹ -
۴۷ - ۵۱ - ۵۷ - ۶۱ - ۶۲ - ۶۳ - ۸۸ - ۸۹).

در صفحه عنوان نسخه اسکوریال چون آمده است «کتاب آداب الفلاسفة - لمحمد بن
علی بن ابراهیم بن احمد بن محمد الانصاری عفا الله عنه بمنه ویمنه» گویا می

پندارند که کتاب تألیف او است پیداست که نسخه از آن او بوده و چنین چیزی در آن نوشته است. ک. مرکله K.Merkle این کتاب را از روی نسخه مونیخ آلمانی در آورده و در لایبتسیک بسال ۱۹۲۱ بچاپ رساند.

نسخه اسکوریال مادرید ترجمه ای دارد باسپانیایی کهن بنام Proverbois Buenos و این ترجمه در مجموعه هرمن کنوست H.knust در ۱۸۷۹ بچاپ رسید. از ترجمه حبشی آن کرنیل Coril نمونه ای در لایبتسیک بسال ۱۸۷۵ در رساله دکترای خود آورد. ترجمه عبری آن (از بهود ابن سلومون حزیزی) رالوونتال Loewenthal فرانکفورت بسال ۱۸۹۶ بچاپ رساند [33]. نسخه ای کهن از نوادر حنین بن اسحاق در دانشگاه (۲۱۶۵) هست که جز دو نسخه مادرید و مونیخ است و یک دهم آنها هم میشود و این نسخه در خور بررسی جداگانه ایست.

النوادر من کلام الفلاسفه: سخنان فیلسوفان یونانی است و پاره از آن هم از حنین بن اسحاق میباشد (دانشگاه س ۲۱۰۳).

نوادر الفلاسفه: (نسخه سپهسالار ش ۳۲ / ۱۲۱۶).

الوافی بالوفیات: از صلاح صفدی نسخه احمد ثالث ۲۹۲۰ که تاکنون چهار جلدی از آن بچاپ رسیده است.

این هم گفته شود که در بسیاری از کتابهای تاریخ عمومی و سرگذشت نامه های فارسی و عربی سرگذشت فیلسوفان هست، در اینجا از یک کتاب یاد میشود:

غرر اخبار الملوک و سیرهم و آدابهم و حکمهم: از ابومنصور حسین بن محمد مرغنی غورستانی [34] معاصر مأمون بن مأمون خازمشاه بنام ابوالمظفر نصر بن ناصر الدین ابی منصور سبکتگین در گذشته ۴۱۲ در سرگذشت پادشاهان ایران از کیومرث تا یزدگرد شهریار و فرمانروایان مصر و اسرائیل و عرب و روم و هند و ترک و چین و اسلام تا محمود سبکتگین و سخنان آنها گویا تألیف ۴۰۸ - ۴۱۲، جلد نخستین این کتاب را بنام غرر اخبار ملوک الفرس و سیرهم زوتبترک H. Zotenberg با ترجمه فرانسه در پاریس

بسال ۱۹۰۰ بچاپ رساند و از ابو منصور عبدالملک بن محمد بن اسماعیل ثعالبی دانست. در این کتاب سخنان اسکند و سرگذشت او هست.

***

از سنجیدن این کتابها با یکدیگر چنین بدست میاید که نخست کتاب حنین و پسر او است و سپس نوشته های سجستانی آنگاه نگارش این جلجل و این ندیم و عامری و ابوحیان و ابن فاتک و سپس شهرستانی و بیهقی و قفطی و خزرچی و شهرزوری و کتاب العقد الفرید آنگاه مختصری که ما بچاپ می رسانیم. پس از همه اینها محبوب القلوب است که درست همان نزهه شهرزوری است با فزونی و کاستی. در اینکه خزرچی گذشته از سخنان دیگران از قفطی هم گرفته و کتاب خود را پس از دیدن کتاب او بسط داده است شکی نیست ولی گویا از تتمه بیهقی آگاه نبوده است. کتاب شهرزوری که روشن است از روی منتخب صوان الحکمة و دو ذیل آن ساخته شده و او خود هم از بیهقی یاد میکند. من در فهرست دانشگاه (ص ۷۰۶) تا اندازه ای طرز کار او را روشن ساخته ام ولی نمی دانیم که العقد الفرید پیش از آن نوشته شده یا پس از آن. بیهقی گویا در تألیف کتاب خود استقلال دارد و مانند شهرزوری از دیگران نگرفته است. اما شهرستانی در بخش سرگذشت فیلسوفان ملل و نحل چنانکه امام رازی هم در مناظرات (ص ۲۵) گفته است از صوان الحکمة سجستانی بهره برده است. گزیننده از صوان الحکمة و سازنده ذیل دوم که باید معاصر سهروردی باشد چنانکه دیده ایم (برخلاف گمان قزوینی ص ۴۵) غضنفر شهید میان سالهای ۶۷۸ و ۶۹۲ و زاده در ۶۲۴ نیست چه او در تعلیقات و حواشی (نسخه لیدن) در سرگذشت ابوالعلا صاعد مینویسد: «قد اظن صاحب الرسالة فی وصفه».

اینک سخن ابن المحارب حسن بن اسحاق بن محارب قمی فیلسوف شیعی معاصر دیلمیان و ابن العمید که بدو مینازیده است میآورم تا آشکار شود که پیشینیان ما بی اندازه سخنان فیلسوفان یونانی ارج می نهادند در مجلس هفتم مجالس المؤمنین در سرگذشت او چنین آمده است: «او عالم بقوانین سیاست بود و مروت و عفاف درو غالب بود و بسیاری از نوادر حکمت اهل یونان و سیر و احوال ایشان را حفظ کرده

بود و می‌گفته که اینها پاره‌های زراند، و همچنین جمیع فقرات ارسطو را که در سیاست نوشته و باسکندر فرستاده یا بمشافهه باو گفته حفظ داشت و میگفت که کار زمانه منتهی شده بقوانین و رسومی که خارج است از آنچه آن حکیم جهت آن پادشاه رسم کرده بود و این بنا بر آنست که مردم خلع ربقه دین کرده و رشته حیا را که مانع از گمراهی و مسارعت و تباهی است گسسته اند و ظاهر است که زمانی که اهل او از شعار دین و حلیه عقل و علاقه حیا منسلخ باشند در غایت فساد خواهد بود اصلاح آن بجز شمشیر نیز نتوان کرد».

***

نسخه رساله ای که اینک طبع میشود در کتابخانه اسکوریال مادرید در مجموعه ایست بشماره ۶۵۳ عربی و در این مجموعه چنانکه در فهرست عربی کتابخانه اسکوریال آمده است [35] سه کتاب است:

۱. شرح ماسوی المنطق من المختصر الموسوم بالهدایة للامام اثیر الحق و الدین الابهری از مولانا زاده احمد بن محمود هروی خرزینی (چلیبی ستون ۲۰۲۸) که چنین آغاز میشود: باسمک اللهم یا اهل الحمد و الثناء و یا ذالعهظمة و الکبریاء. و انجام آن چنانکه در عکس نسخه دیده میشود چنین است:
ویدخل من یشاء فی رحتمه بمزیایا الطول و لا کرام انه البر الرحیم و الجواد الکریم (تم الكتاب علی یدی ... حسن بن الحسن الموقانی الدشتاوندی ... فی بلدة شماخی ... فی المدرسة الجلالیة ... سنة تسع و اربعین و ثمانمائة).
- نسخه شماره ۷۰۴ این فهرست هم همین شرح است.
۲. همین مختصر فی ذکر الحکماء و الملمین که از شیث تا سرگذشت خواجه طوسی را دارد و از مرگ او در سال ۶۷۲ در آن یاد میشود.
۳. حاشیه بر همان شرح یاد شده (شماره ۱) و چنین است آغاز آن:

قوله یکشف لهم عن وجوه الخ، لو طرح قوله «لهم» لکان ادل علی مدح شرح.

شماره دوم و سوم بهمان خط شماره یکم است ولی تاریخ ندارد. این رساله که چاپ می شود در ترتیب درست مانند مختار الحکم ابن فاتک و تتمه بیهقی و العقد الفرید و نزهة الارواح شهرزوری تا سرگذشت امام رازی است و سرگذشت برخی از فیلسوفان را که در آنها آمده است ندارد و پس از سرگذشت رازی از چند فیلسوف دیگر هم در آن یاد گردید.

---

[1] ابن ندیم ص ۴۳۹ و ۴۱۲ و ۲۲۹ - تتمه صوان الحکمة چاپ لاهور ص ۹ و ۱۷۷ و چاپ کرد علی ص

۲۲ حاشیه ۲ - دیباچه چاپ فردوس الحکمه ص ۱ - تاریخ طبرستان ص ۸۲ - ۹۱ - ۱۳۰.

[2] نیز بنگرید به: ذریعه ۱: ۳۴ و خاندان نوبختی اقبال ص ۳۶ - ۱۴۰ - دیباچه تبصره ساوی ص ۲۵.

[3] دیباچه بدوی بر الحکمة الخالدة ص ۴۲.

[4] نیز: گاهنامه سال ۱۳۱۰ ص ۱۱۱ - ذریعه ۳: ۲۹۶.

[5] فواد سید در دیباچه ابن جلجل ص که - ذریعه ۳: ۲۷۳.

[6] ذریعه ۵: ۷۸ - فهرست دانشکده ادبیات ص ۱۵۲ - فهرست کتب فارسی مشار ص ۴۷۶ - کمامة الزهر و فريدة الدهر ص ۲۵۰ چاپ ۱۳۴۰ مصر ابن مسکویه از عبدالعزیز عزت ص ۱۳۲ و ۱۳۶.

[7] ريو ۳: ۱۰۳۴ - مجلس ۲: ۳۱۹ - ذریعه ۷: ۲۲۶ - مصفی المقال ص ۲۵ و ۷۳ - استوری ۱: ۱۱۱۰ - فهرست دانشگاه از نگارنده ۲۴۴۲ - فهرست دانشکده ادبیات از نگارنده ص ۲۲۵.

[8] استوری ۱: ۱۱۰۶.

[9] نیز بنگرید به فهرست دانشگاه از نگارنده ص ۱۲۳۹.

[10] استوری ۱: ۱۱۹ - ريو ۲: ۸۷۳.

[11] نیز بنگرید به: ابو حیان التوحیدی، سیرته، آثاره از عبدالرزاق محی الدین ص ۲۵۲.

[12] این نسخه از آغاز افتاده و در پایان هم این عبارت نیمه کاره گذارده شده است.

ایکاش نسخه کامل می بود شاید ما از آن بهره بیشتری می بردیم.

[13] استوری ۱: ۱۱۱۰ - طوس ۳: ۷۸ ش ۱۷ تاریخ.

[14] بنگرید: فهرس المخطوطات المصورة، التاريخ ش ۵۶۹ - ۷۹۱ - ۸۳۲ - ۹۷۳ - ۱۲۵۸ - بروکلن ۱: ۳۲۴، ذیل آن ۱: ۳۷۸ و ۵۵۸ و ۵۸۶ - دیباچه آثار علوی از نگارنده ص ۱۰.

[15] بیرونی در فهرست (ص ۲۹) نیز می گوید که در این سال ۴۲۸ به ۶۵ سالگی (۶۰ شمسی) رسیدم.

[16] شرح حال ابو سلیمان منطقی سجستانی از قزوینی چاپ ۱۳۵۲ پاریس - بروکلن ۱: ۳۷۷ - ۳۷۸ پیوست - استوری ۱: ۱۱۰۴.

[17] گاهنامه سال ۱۳۱۰ ص ۱۰۵ - علم الفلک نالینو ص ۳۱۰ - ۳۳۲ - ۳۳۵.

[18] دیباچه تبصره ساوی ص ۴۹ - گفتار استاد مینوی در مجله دانشکده ادبیات س ۴ ش ۳ ص ۱۱ و ۲۳.

[19] علم الفلک نالینو ص ۶۴ - معجم المطبوعات ص ۲۷ - گاهنامه ۳۱۰ ص ۱۰۰ - ۱۰۲.

[20] علم الفلك عند العرب از کارلو نالینو چاپ ۱۲ - ۱۹۱۱ در رم ص ۴۸ - گاهنامه سال ۱۳۱۰ ص ۹۹ -
المراجع العربية از صاوی چاپ قاهره در ۱۹۵۶ ص ۳-۳۵ - خزرجی ۱: ۵۷ - ۱۰۴ - ۱۷۵ - ۱۸۷ - ۲۰۷ -
۲۰۸.

[21] دیباچه رزنتال بر تاریخ الاطباء اسحاق ص ۳۷ - گفتار آر بری در مجموعه انجمن بررسیهای اسلامی
جلد ۱ - ارمغان علمی.

[22] دیباچه الحکمة الخالدة ص ۳۹ و ۴۲ - معجم المطبوعات ص ۲۷۹ که می نویسد که در این چاپ
آشفتگی و آمیختگی هست - خزرجی ۱: ۱۰۸ - ۳۲۳ - ۳۲۷ - تاریخ طبرستان ص ۱۰۱ و ۱۲۵ و ۱۲۸ و
۱۶۶ - فهرست مجلس ۲: ۴۰۰.

[23] مجلس (۲: ۳۷۰ ش ۱/۶۱۹).

[24] استوری ۱: ۱۱۲۹ - فهرست دانشگاه از نگارنده ص ۵۴۱.

[25] بنگرید به: امل الامل ص ۵۰۴ - روضات ص ۶۰۹ چاپ یکم نیز ص ۱۷۵ - نجوم السماء ص ۱۴۸ -
توضیح المقال کنی ص ۶۵ - مصفی المقال ص ۱۹۸ و ۳۶۹ و ۴۱۶ - طرائق الحقائق ۳: ۲۸۷ - فهرست
قزوینی - یادداشتهای قزوینی ۱: ۷۴ - دیباچه تبصره ساوی ص ۴۹.

[26] این تاریخ در ص ۴۲ دیباچه بدوی بر الحکمة الخالدة و ص ۷ دیباچه او بر مختار الحکم دیده میشود.
فواد سید (ص که) درباره ابن فاتک می گوید: در گذشته ۵۸۹.

[27] مشار ص ۱۴۵۰.

[28] فهرست دانشگاه از نگارنده ص ۱ و ۲۱ دیباچه.

[29] گاهنامه سال ۱۳۱۰ ص ۹۳ - علم الفلك نالینو ص ۵۲ - فهرست دانشگاه از نگارنده ص ۶۹۳ -
استوری ۱ - ۱۱۰۶.

[30] الفهرست التمهیدی للمخطوطات المصورة ص ۴۴۱ - فهرست المخطوطات المصورة، التاريخ ش ۵۴۲ و
۸۴۸ و ۱۲۷۸.

[31] فهرست دانشگاه از نگارنده ص ۷۰۶ و ۶۹۴ - استوری ۱: ۱۱۰۷ و ۱۳۵۰ که نسخه های دیگری هم در آن از متن و ترجمه نشان داده شده است - دیباچه کربین بر حکمه الاشراق ص ۵۹ و ۶۹ - بروکلن ۱: ۴۶۸ و ذیل آن ۸۵:۱.

[32] بدوی در دیباچه الحکمة الخالدة ص ۴۰ و ۴۱ و فواد سید در دیباچه طبقات الاطباء ابن جلجل ص کدو صلاح الدین موجد در مجله معهد المخطوطات العربية مجلد ۵ جزء ۲ ص ۲۳۲ از این دو نسخه یاد کرده اند.

[33] دیباچه بدوی بر الحکمة الخالدة ص ۴۰ - دیباچه او بر مختار الحکم ص ۲ و ۳۰.

[34] کسی باین نام فرمانده شاهزاده غیاث الدین غوری و جانشین او شهاب الدین بوده است.

در یادداشتهای قزوینی ۲: ۴۶ هم این کتاب از ثعالبی دانسته شده است .

[35] Manuscripts arabes de l` Escorial تألیف H. Derenbourg چاپ ۱۸۸۴ پاریس ۱: ۴۴۳.

فرهنگ ایران زمین - جلد هشتم

http://kateban.com/faslovasl_44.html